

ДОТРИМАННЯ ГАРАНТІЙ ПРАВА НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУДОВИЙ РОЗГЛЯД ПІД ЧАС ВИРІШЕННЯ ПИТАННЯ ПРО ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ПЛАТНИКА ПОДАТКІВ ЗА ВЧИНЕННЯ ПОДАТКОВИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ

Постановка проблеми. Масштабність та невідворотність наслідків незаконного застосування до платника податків податкових штрафів, передбачених значною кількістю положень податкового законодавства, зумовлює необхідність забезпечення платників податків широкими можливостями, що дозволять унеможливити зловживання представників контролюючих органів під час проведення податкових перевірок, а також сприятимуть належній реалізації права на оскарження рішень, дій і бездіяльності контролюючих органів. Зазначене актуалізує ґрунтовне вивчення положень ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (Конвенція) в поєднанні з практикою її тлумачення та застосування Європейським судом із прав людини (ЄСПЛ), яка виступає основоположним джерелом гарантій, що визначають належний порядок вирішення податкових спорів.

Так, за змістом ст. 6 Конвенції передбачається право кожного на справедливий і публічний розгляд його справи впродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення з публічним проголошенням рішення. Також закріплюється право кожного, кого обвинувачено у вчиненні кримінального правопорушення: 1) вважатись невинуватим доти, доки його вину не буде доведено в законному порядку; 2) бути негайно і детально поінформованим зрозумілою для нього мовою про характер і

причини обвинувачення, висунутого проти нього; 3) мати час і можливості, необхідні для підготовки свого захисту; 4) захищати себе особисто чи використовувати юридичну допомогу захисника, вибраного на власний розсуд, або – за браком достатніх коштів для оплати юридичної допомоги захисника – одержувати таку допомогу безоплатно, коли цього вимагають інтереси правосуддя; 5) допитувати свідків обвинувачення або вимагати, щоб їх допитали, а також вимагати виклику й допиту свідків захисту на тих самих умовах, що й свідків обвинувачення; 6) якщо він не розуміє мови, яка використовується в суді, або не розмовляє нею, – одержувати безоплатну допомогу перекладача [1].

Формулювання завдання дослідження. Осмисливши вищевикладене, видається очевидним, що підставою для того, щоб та чи інша справа підпадала під дію гарантій справедливого судового розгляду, є те, що вона впливає зі спору про встановлення прав і обов'язків цивільного характеру або з кримінального обвинувачення, які мають автономне значення в рамках Конвенції, що може не збігатись із традиційними уявленнями та класифікацією за національним законодавством.

Виклад основного матеріалу. Визначаючи належність податкових спорів до спору про встановлення прав і обов'язків цивільного характеру, ЄСПЛ дотримується думки про те, що податкові питання все ще є частиною непорушного ядра прерогатив державних органів, а публічний характер відносин між платником податків і спільнотою залишається переважаючим. З огляду на це

податкові спори виходять за рамки цивільних прав і обов'язків, незважаючи на матеріальні наслідки, які вони неодмінно спричиняють для платника податків (Фераціні проти Італії, заява № 44759/98, п. 29) [2].

Натомість за усталеним підходом ЄСПЛ податковий штраф може являти собою кримінальне покарання, якщо мають місце обставини, що наближують його до класичного кримінального покарання, серед яких:

– закон, який встановлює податковий штраф, поширюється на всіх осіб, що є платниками податків;

– податковий штраф не є компенсаційним, а спрямований на покарання платника податків та недопущення повторного вчинення ним податкових правопорушень;

– розмір податкового штрафу є значним, однак кримінальна природа податкового штрафу, яка впливає з вищевказаних ознак, може бути достатньою для визнання його податковим покаранням, незалежно від його розміру (наприклад, достатнім розміром було визнано 10% суми визначеного контролюючим органом податкового зобов'язання (справа «Юсілла проти Фінляндії», заява № 73053/01, п. 38)) [3, с. 13].

Водночас, зважаючи на те, що податкові санкції відрізняються від кримінальних покарань, гарантії в рамках кримінальної частини ст. 6 Конвенції не обов'язково мають застосовуватись до них з усією суворістю (Юсілла проти Фінляндії, заява № 73053/01, п. 43) [4], зокрема, держави-учасниці є вільними уповноважувати податкові органи здійснювати розслідування правопорушень та застосування санкцій за них навіть у великих розмірах. Така практика не є несумісною зі ст. 6 Конвенції остільки, оскільки платник податків може оскаржити відповідне рішення до суду, який має повну юрисдикцію, включаючи повноваження скасовувати оскаржуване рішення з підстав права або фактів (Бенденоун проти Франції, заява № 12547/86, п. 46) [5].

Визначившись щодо вищезазначеного, подальше дослідження спрямуємо на висвіт-

лення правових позицій ЄСПЛ стосовно положень ст. 6 Конвенції, що видаються найбільш важливими для забезпечення прав платників податків під час вирішення податкових спорів.

Насамперед, відповідно до положень ст. 6 Конвенції процедура вирішення податкових спорів має передбачати засоби забезпечення, щонайменше, рівних можливостей платників податків та фіскальних органів, Аналіз практики ЄСПЛ свідчить про те, що посилення на неналежне дотримання принципу рівності міститься здебільшого в заявах, у яких оскаржується неповне розкриття перед платником податків матеріалів справи, яка завершилась застосуванням до них примусових заходів, рівнозначних конвенційному розумінню кримінального покарання.

Зокрема, за обставинами справи «Чамбаз проти Швейцарії» мало місце порушення принципу рівності сторін через те, що платник податків не був наділений правом ознайомитись із документацією, зібраною фіскальним органом. Зокрема, зважаючи на відмову платника податків співпрацювати з фіскальним органом, перед ним не були розкриті матеріали, отримані від третіх осіб, без згоди цих самих третіх осіб. Оцінюючи рішення фіскальних органів із точки зору дотримання рівності сторін кримінального провадження, ЄСПЛ наголосив на тому, що виключними підставами, на яких сторона обвинувачення може приховати від обвинуваченого матеріали справи (що свідчать на користь як фіскальних органів, так і платника податків), є захист надзвичайно важливих національних інтересів або фундаментальних прав третіх осіб, чого не було в рамках цієї справи (Чамбаз проти Швейцарії, заява № 11663/04, п. 59-67) [6]. Разом із тим платник податків, вимагаючи одержання тих чи інших відомостей, не може розраховувати на її безумовне виконання. Йдеться про те, що згідно із правовою позицією, висловленою ЄСПЛ під час вирішення справи «Бенденоун проти Франції», необхідно, щонайменше, щоб платник податків супроводив свій запит відповідним, хоча б поверхневим обґрунтуванням

(Бенденоун проти Франції, заява № 12547/86, п. 52) [5].

Іншою засадою справедливого судового розгляду, яка має бути дотримана для визнання процедури судового оскарження рішень контролюючих органів про накладення штрафів на платників податків такою, що відповідає ст. 6 Конвенції, є публічність судового розгляду. При цьому слід мати на увазі те, що ЄСПЛ не абсолютизує право на публічний судовий розгляд, вважаючи допустимим та доцільним здійснення письмового провадження для більш повного досягнення ефективності та економічності судового розгляду.

Огляд практики ЄСПЛ у справах із податковим контекстом дозволяє виокремити декілька ключових критеріїв, за якими визначається необхідність усного слухання справи або її розгляду в порядку письмового провадження. Так, проведення судового засідання з викликом учасників справи є безумовно обов'язковим за умови, якщо, зокрема, усне слухання є важливим для оцінки доказів щодо питань фактів (під час перегляду судових рішень порушується питання про переоцінку доказів щодо фактів справи). Для правильного вирішення справи вкрай необхідно заслухати особисто обвинуваченого або свідків (Пакодзі проти Угорщини, заява № 51269/07, п. 39) [7].

На противагу обставинам, що зумовлюють необхідність усного слухання, підставами для того, щоб обмежитись розглядом справи за поданими письмовими матеріалами, є, насамперед, можливість оцінювання доказів без особистих показань обвинуваченого, заслуховування та допит свідків, а також відсутність розбіжностей щодо фактичних обставин справи. Зокрема, у справі «Юсілла проти Фінляндії» ЄСПЛ дійшов висновку, що письмове провадження у справі часто може виявитися більш ефективним, ніж усний розгляд, для перевірки і забезпечення того, що платник податків подав точний звіт про свій майновий стан, підкріплений усіма необхідними документами. Суд не вважає переконливим аргумент заявника, що в ході розгляду даної

справи виникли міркування достовірності, які вимагали надання доказів в усній формі або допиту свідків звинувачення, і приймає довід держави-відповідача, що будь-які питання факту і питання права в цій справі могли бути задовільним чином розглянуті і вирішені на підставі матеріалів, представлених у письмовому вигляді (Юсілла проти Фінляндії, заява № 73053/01, п. 41, 47) [4].

Невід'ємною складовою частиною справедливого судового розгляду, яка імпліцитно, будучи загальноновизнаним міжнародним стандартом, також дістала своє закріплення у ст. 6 Конвенції, є право на мовчання та право не свідчити проти себе. Поруч з іншими положеннями ст. 6 Конвенції, спрямованими на забезпечення справедливого судового розгляду під час встановлення обґрунтованості кримінального обвинувачення, сфера дії права на мовчання та права не свідчити проти себе охоплює процедури вирішення податкових спорів.

Роз'яснюючи зміст та призначення права не свідчити проти себе, ЄСПЛ вказав на те, що це право вимагає, зокрема, від сторони обвинувачення у кримінальній справі не допускати – в спроб доведення своєї версії проти обвинуваченого – використання доказів, здобутих за допомогою методів примусу обвинуваченого чи тиску на обвинуваченого всупереч його волі (Шабельник проти України, заява № 16404/03, п. 55) [8].

Прикладом порушення права на мовчання та права не свідчити проти себе в податкових правовідносинах є зобов'язання особи до надання певних документів, про існування яких були припущення, але повної впевненості не було, тим самим примушення до передання доказів свого власного порушення (Функе проти Франції, заява № 10828/84, п. 44) [9], так само як і направлення податковим органом вимоги про надання документів, які можуть бути використані під час доведення вини платника податків у податковому правопорушенні під загрозою застосування до нього заходів відповідальності, в тому

числі штрафу, є порушенням передбаченого ч. 1 ст. 6 Конвенції права не свідчити проти себе (J.V. проти Швейцарії, заява № 31827/96, п. 69-71) [10].

Разом із тим право на мовчання та право не свідчити проти себе за визначенням не передбачають неприпустимість використання владних повноважень для витребування відомостей про фінансовий стан фізичних або юридичних осіб як платників податків. Наприклад, вимога про подання фіскальним органам податкової декларації не порушує жодного питання, пов'язаного з правом на справедливий судовий розгляд, закріплений ст. 6 Конвенції, навіть якщо неспроможність зробити це тягтиме за собою відповідальність. Обов'язок платників податків розкривати доходи та капітал для цілей обрахування та справляння податків є спільним елементом систем оподаткування держав-учасниць Конвенції, та складно уявити, як ефективно функціонуватиме ця система без того (Аллен проти Сполученого Королівства (рішення про прийнятність), заява № 76574/01) [11]. Також звертається увага на те, що привілей від самообвинувачення не може довільно використовуватись для уникнення розслідувань фіскальних органів. Право на мовчання та право не свідчити проти себе не може перешкоджати витребуванню зазначених відомостей, якщо метою цього не є доведення вчинення платником податків правопорушення до моменту направлення вимоги про надання відомостей. Так само покарання за сам факт ненадання відомостей на вимогу фіскальних органів не порушує жодного питання за ст. 6 Конвенції (Кінг проти Сполученого Королівства (рішення про прийнятність), заява № 13881/02) [12]. Схожим прикладом поведінки компетентних органів держави, який свідчить про належне дотримання ними права платника податків на мовчання та право не свідчити проти себе, є одержання фіскальними органами відомостей про фінансовий стан та рух коштів платника податків за судовим рішенням, яке видане за правилами

цивільного судочинства та є обов'язковим до виконання під загрозою значних штрафів, для подальшого використання цих відомостей для визначення податкових зобов'язань платника податків із неодмінним виконанням умови про неможливість використання цих відомостей як доказів податкового правопорушення та накладення податкових фінансових санкцій на платника податків (Ван Верельт проти Нідерландів (рішення про прийнятність), заява № 784/14, п. 59-61) [13].

Іншими практиками ведення кримінального переслідування за конвенційною термінологією, що узгоджуються із правом на мовчання та права не свідчити проти себе, є:

– використання стороною обвинувачення проти обвинуваченого відомостей від обвинуваченого, в яких він не викриває себе, а спростовує обґрунтованість обвинувачення, для того щоб поставити під сумнів твердження обвинуваченого або іншим чином послабити його позицію (Ібрагім та інші проти Сполученого Королівства, заяви № 50541/08, 50571/08, 50573/08 та 40351/09, п. 268) [14];

– примусове отримання від обвинуваченого інформації, яка існує незалежно від волі підозрюваного, наприклад, документи, вилучені за судовою вимогою (О'Халоран та Френсіс проти Сполученого Королівства, заяви № 15809/02 та 25624/02, п. 47) [15];

– посилення в рамках кримінального провадження на твердження обвинуваченого, які він під примусом висловив під час іншого некримінального провадження, жодним чином не пов'язаного з обвинуваченням (Н. та J. проти Нідерландів (рішення про прийнятність), заяви № 978/09 та 992/09) [16].

Поруч із вищенаведеним справедливий судовий розгляд у податкових спорах із перспективою застосування кримінального покарання, як воно визначене конвенційною термінологією, забезпечує презумпція невинуватості, за якою кожен, кого обвинувачено у вчиненні кримінального правопорушення, вважається невинуватим доти, доки його вину не буде доведено в законному порядку

(ч. 2 ст. 6 Конвенції). Деталізуючи вимоги, що покладаються цим принципом, ЄСПЛ вказує на те, що він, серед іншого, передбачає, що: 1) суд не має ставати до виконання своїх обов'язків із упередженим уявленням про те, що обвинувачений вчинив інкримінований злочин; 2) тягар доказування покладається на обвинувачення; 3) будь-які сумніви свідчать на користь обвинуваченого. Із принципу презумпції невинуватості випливає також, що обвинувачення повинно інформувати обвинуваченого про справу, яка буде порушена проти нього, щоб він міг підготувати та представити свій захист відповідно, а також надати докази, достатні для засудження його (п. 77 Бербера, Мессеґе і Хабардо проти Іспанії, заява № 10590/83, п. 77) [17]. Умовами, відповідність яким вимагається для впорядкування процедури вирішення податкових спорів таким чином, щоб вона була сумісною із презумпцією невинуватості, ЄСПЛ визначив, зокрема:

– неприпустимість стягнення податкових штрафів із спадкоємців платника податків та необхідність визнання нечинними податкових штрафів, накладених на платника податків, який помер, не сплативши їх до того (А.Р., М.Р. та Т.Р. проти Швейцарії, заява № 19958/92, п. 48) [18];

– належне врахування фіскальними органами та адміністративними органами виправдання платника податків за результатами кримінального провадження щодо податкових злочинів, не вчиняючи спроби поставити під сумнів обґрунтованість виправдання або застосування до нього стягнення за факти, що досліджувались та оцінювались під час кримінального провадження (Мело Тадеу проти Португалії, заява № 27785/10, п. 52-66) [19];

– збалансування (пропорційність) застосування податкових санкцій за об'єктивними ознаками правопорушення (незалежно від вини платника податків) із значущістю наслідків та правом платника податків на захист, що може вказувати на необхідність запровадження процедури перегляду й скасування

рішень про застосування податкових санкцій на підставі поважних причин для вчинення діяння, що було визнане правопорушенням («Вастберга Таксі Актіболаг» і Вулич проти Швеції, заява № 36985/97, п. 112-116) [20];

– недопустимість негайного виконання адміністративних рішень про накладення податкових штрафів, особливо з масштабними несприятливими фінансовими наслідками, зважаючи на те, що публічний інтерес, пов'язаний із належним функціонуванням системи оподаткування, є значно слабшим, оскільки первинною метою податкових штрафів є не наповнення бюджету, а спонукання платників податків виконувати їх податкові зобов'язання («Вастберга Таксі Актіболаг» і Вулич проти Швеції, заява № 36985/97, п. 119) [20].

Також, на доповнення до дотримання презумпції невинуватості, належна організація процедури вирішення податкових спорів передбачає, зокрема, забезпечення платника податків часом і можливостями, необхідними для підготовки захисту, правом допитувати свідків обвинувачення або вимагати, щоб їх допитали, а також вимагати виклику й допиту свідків захисту на тих самих умовах, що й свідків обвинувачення, на що неодноразово звертав увагу ЄСПЛ у ході опрацювання заяв про порушення цих гарантій справедливого судового розгляду під час вирішення питання про застосування податкового штрафу.

Зокрема, розкриваючи зміст правила про достатній час і можливість для підготовки захисту у світлі більш загальних процесуальних принципів, ЄСПЛ вказав на те, що зазначене правило впливає з основоположного принципу змагальності кримінального судочинства, за яким у кримінальному провадженні обвинуваченням захисту має бути надана можливість знати позицію іншої сторони й подані нею докази, висловлювати свою думку про них, а також представляти свою справу в умовах, які не ставлять його в істотно менш сприятливе становище порівняно із протилежною стороною. Умови, які мають бути надані всім, хто звинувачується у кри-

мінальному злочині, включають можливість ознайомитися з результатами розслідувань із метою підготовки свого захисту (Нафтова компанія «ЮКОС» проти Російської Федерації, заява № 14902/04, п. 538) [21].

Оцінюючи відповідність вищевикладеним стандартам надання представникам платника податків чотирьох днів для ознайомлення зі складними матеріалами справи сукупним обсягом близько 43 000 сторінок, ЄСПЛ постановив, що в заявника не було достатнього часу і можливостей для підготовки захисту через надмірно короткий проміжок часу для цього (Нафтова компанія «ЮКОС» проти Російської Федерації, заява № 14902/04, п. 545) [21].

Також у практиці ЄСПЛ перевірялось дотримання права допитувати свідків обвинувачення в рамках процедури вирішення податкових спорів. Так, за обставинами справи «Char Ltd проти Вірменії» платник податків подав до національного суду, який мав повноваження розглянути по суті справу про стягнення заборгованості з ПДВ і податку на прибуток, штрафу та пені за прострочення платежу, клопотання про виклик свідків для допиту, але суд це клопотання відхилив, вважаючи, що показання свідків не мали значення для вирішення справи, при тому, що показання та документи від цих самих свідків були пізніше покладені в основу судового рішення. Суд також відхилив запит платника податків про перевірку податкових звітів декількох суб'єктів господарювання, які за матеріалами справи заявили, що не отримали належним чином задокументованих послуг від платника податків, що могло б дозволити оцінити достовірність їхніх заяв та спростувати факт заниження податкових зобов'язань платника податків. Суд постановив, що мало місце порушення ст. 6 ЄКПЛ, оскільки платник податків не мав можливості допитати свідків обвинувачення, а також свідків захисту на тих самих умовах, що й свідків обвинувачення. При цьому ЄСПЛ констатував те, що термін «свідок» має автономне значення для цілей Конвенції, а гарантії допиту

свідків охоплюють будь-яких осіб, що так чи інакше виступають джерелами відомостей, що можуть призвести до засудження (Char Ltd проти Вірменії, заява № 15485/09, п. 47-50) [22].

Висновки. Ураховуючи вищевикладене, правове регулювання вирішення податкових спорів, пов'язаних із застосуванням до платника податків податкового штрафу із кримінально-правовою природою за термінологією Конвенції, має передбачати дотримання гарантій справедливого судового розгляду, закріплених положеннями Конвенції з урахуванням практики їх тлумачення та застосування ЄСПЛ. Зокрема, відповідна процедура має забезпечити рівність можливостей її учасників (у тому числі право платника податків ознайомитись з усіма матеріалами, зібраними контролюючими органами), публічність судового розгляду (в тому числі проведення усного слухання справи; для оцінки або переоцінки доказів щодо питань фактів та для правильного вирішення справи вкрай необхідно заслухати особисто обвинуваченого або свідків), право зберігати мовчання та не свідчити проти себе (в тому числі неприпустимість зобов'язання особи давати показання проти себе під загрозою або внаслідок санкцій та накладення санкцій за відмову давати покарання проти себе або, щонайменш, заборона використання відомостей, одержаних за волею платника податків, як доказів податкового правопорушення), презумпцію невинуватості (в тому числі тлумачення будь-яких сумнівів свідчать на користь обвинуваченого, належне врахування контролюючими органами виправдання платника податків за результатами кримінального провадження щодо податкових злочинів, збалансування (пропорційність) застосування податкових санкцій за об'єктивними ознаками правопорушення (незалежно від вини платника податків) зі значущістю наслідків та правом платника податків на захист), достатні час і можливості для підготовки платником податків свого захисту, а також можливість допитувати свідків.

Анотація

Обґрунтовується необхідність забезпечення відповідності положенням Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та правовим позиціям Європейського суду з прав людини процедури притягнення платників податків до відповідальності за порушення положень законів із питань оподаткування з подальшим накладенням на них податкових штрафів із кримінально-правовою природою. Зокрема, вказується на те, що ця процедура має забезпечити рівність можливостей її учасників, публічність судового розгляду, право зберігати мовчання та не свідчити проти себе, презумпцію невинуватості, достатні час і можливості для підготовки платником податків свого захисту, а також можливість допитувати свідків.

Ключові слова: встановлення обґрунтованості кримінального обвинувачення, Європейський суд із прав людини, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, податковий штраф, право на справедливий судовий розгляд.

Аннотация

Обосновывается необходимость обеспечения соответствия положениям Конвенции о защите прав человека и основных свобод и правовым позициям Европейского суда по правам человека процедуры привлечения налогоплательщиков к ответственности за нарушение положений законов по вопросам налогообложения с последующим наложением на них налоговых штрафов с уголовно-правовой природой. В частности, указывается на то, что эта процедура должна обеспечить равенство возможностей ее участников, публичность судебного разбирательства, право хранить молчание и не свидетельствовать против себя, презумпцию невиновности, достаточные время и возможности для подготовки налогоплательщиком своей защиты, а также возможность допрашивать свидетелей.

Ключевые слова: установление обоснованности уголовного обвинения, Европейский суд по правам человека, Конвенция о защите прав человека и основных свобод, налоговый штраф, право на справедливое судебное разбирательство.

Buchynskiy O.I. Awareness of warranties of right to a fair judicial consideration after taking a question on the responsibility of tax payment under determination of tax rights

Summary

It is shown to be an imperative that procedure for imposition of tax penalties having a criminal connotation is compliant with the provisions of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms and the European Court of Human Rights case-law relating to criminal aspects of the right to a fair trial. In particular, it is indicated that the procedure should ensure the equality of opportunities of its participants, the publicity of the trial, the presumption of innocence, as well as the right of taxpayer to remain silent and not to incriminate themselves, to have adequate time and facilities for the preparation of their defence, and the right to to examine or have examined witnesses against him and to obtain the attendance and examination of witnesses on his behalf under the same conditions as witnesses against him.

Key words: determination of a criminal charge, European Court of Human Rights, Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, tax penalty, right to a fair trial.

Список використаних джерел:

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : міжнародний документ від 4 листопада 1950 року. Дата оновлення : 2 жовтня 2013 року. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#n42.

2. Ferrazzini v. Italy, Application no. 44759/98, 12 July 2001. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59589>.
3. European Court of Human Rights' Guide on Article 6 of the European Convention on Human Rights «Right to a fair trial (criminal limb)». Updated on 30 April 2019. URL : https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_6_criminal_ENG.pdf.
4. Юссіла проти Фінляндії [БП], жалоба № 73053/01, 23 ноября 2006 г. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf?library=ECHR&id=001-99283&filename=CASE%20OF%20JUSSILA%20v.%20FINLAND%20-%20%5BRussian%20Translation%5D.pdf>.
5. Bendenoun v. France, Application no. 12547/86, 24 February 1994, ECHR A284. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57863>.
6. Chambaz c. Suisse, Requête no 11663/04, 5 avril 2012. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-110240>.
7. Pakozdi v. Hungary, Application No. 51269/07, 25 November 2014. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-148176>.
8. Шабельник проти України, заява № 16404/03, 19 лютого 2009 року. URL : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/974_457.
9. Функе против Франции (извлечение), жалоба № 10828/84, 25 февраля 1993 года. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_154.
10. J.B. v. Switzerland, Application no. 31827/96, 3 May 2001, ECHR Reports of Judgments and Decisions 2001-III. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59449>.
11. Allen v. the United Kingdom (dec.), Application no. 76574/01, 10 September 2002. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-22690>.
12. King v. the United Kingdom (dec.), no. 13881/02, 8 April 2003. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-23167>.
13. Van Weerelt v. the Netherlands (dec.), Application no. 784/14, 16 June 2015. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-156022>.
14. Ibrahim and Others v. the United Kingdom, Applications nos. 50541/08, 50571/08, 50573/08 and 40351/09, 13 September 2016. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-166680>.
15. O'Halloran and Francis v. the United Kingdom, Applications nos. 15809/02 and 25624/02, 29 June 2007, ECHR Reports of Judgments and Decisions 2007-III. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-81359>.
16. Н. та J. проти Нідерландів (рішення про прийнятність), заяви № 978/09 та 992/09, 13 листопада 2014 року. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-155051>.
17. Barberà, Messegué and Jabardo v. Spain, Application no. 10590/83, 6 December 1988, ECHR A146. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57429>.
18. A.P., M.P. and T.P. v. Switzerland, application no. 19958/92, 29 August 1997, ECHR Reports 1997-V. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58178>.
19. Melo Tadeu v. Portugal, requête no. 27785/10, 23 octobre 2014. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-147330>.
20. Vastberga Taxi Aktiebolag and Vulic v. Sweden, Application no. 36985/97, 23 July 2002. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60627>.
21. ОАО «Нефтяная компания «ЮКОС» против России, жалоба № 14902/04, 31 июля 2014 года. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/webservices/content/docx/001-145730>.
22. Chap Ltd v. Armenia, Application no. 15485/09, 4 May 2017. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-173366>.